

УДК 340.1:147.51

С.В. СЕЛЕЗЕНЬ, канд. юрид. наук, доц.,
Харківський національний автомобільно-
дорожній університет

ЗНАЧЕННЯ ТА ЮРИДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА ЛЮДИНИ НА КОМПЕНСАЦІЮ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ

Ключові слова: відшкодування, моральна шкода,
право людини на компенсацію, юридичне забез-
печення

В сучасних умовах мають місце непоодинокі випадки порушення прав людини і громадянина. Одним із важливих інструментів у сфері захисту прав і свобод людини є відшкодування моральної шкоди. Юридичне забезпечення цього права людини є показником поваги держави до честі та гідності кожної людини, є свідченням того, що людина, її права свободи та інтереси є найвищою соціальною цінністю в державі.

Дослідженням інституту моральної (немайнової) шкоди присвятили чисельні наукові праці Е.В. Горян, О.В. Дзера, А.І. Дрішлюк, Г.В. Єрмоменко, О.М. Ерделевський, Я.О. Завоюра, Ю.О. Заїка, Т. Карнаух, Л.І. Криушенко, В.В. Луць, В.П. Паліюк, Н.Л. Полішко, П.М. Рабінович, Р.О. Стефанчук, А.Т. Табунціков.

Водночас, в науці бракує окремого дослідження, присвяченого сучасному значенню та юридичному забезпеченню права на компенсацію моральної шкоди. Наведене вказує на актуальність та новизну теми даного дослідження, тому метою даного дослідження є з'ясування сучасного значення і юридичного забезпечення права людини на відшкодування моральної шкоди. В ході проведення дослідження передбачається з'ясувати значення права людини на відшкодування моральної шкоди, розглянути питання юридичного забезпечення цього права, окреслити правовідносини, на які поширюється законодавство про відшкодування моральної шкоди.

З набуттям незалежності і ухваленням Основного Закону Україну було проголошено демократичною, соціальною та правовою державою. Основною ознакою такої держави є визнання людини її життя, здоров'я, честі та гідності найвищою соціальною цінністю. Встановлення на конституційному рівні прав та свобод людини визначають спрямованість і зміст діяльності держави, що вимагає від неї створення таких умов, які б надавали можливість для забезпечення прав людини. Тому, на сучасному етапі розвитку української державності пріоритетною є проблема не лише закріплення прав людини на законодавчому рівні, а й забезпечення цих прав. Оскільки, встановлення прав і свобод людини та громадянина навіть у нормативно-правовому акті найвищої юридичної сили не є показниками їх реальності.

Найважливішим завданням держави, що прагне називатися правовою є реальне забезпечення прав і свобод кожної особи, використовуючи усі можливі засоби державного впливу, оскільки функціонування правової держави обумовлюється саме задоволенням інтересів та потреб її громадян. Тому характеристикою правової держави, яка ґранується на засадах верховенства права, відповідальності держави перед людиною, гарантування прав і свобод, є високий рівень забезпечення прав та свобод людини. Ні для кого не є таємницею, що сьогодні забезпечення прав людини і громадянина здійснюється не на належному рівні, що зумовлює пошук дієвих юридичних механізмів, завданням яких є охорона, захист та відновлення порушених прав кожної особи. Результатом цього пошуку стала поява інституту компенсації моральної (немайнової) шкоди, покликаною захищати особисті немайнові права кожної особи.

Про ідею відповідальності за посягання на немайнові блага йдеться вже не одне сторіччя, крім того, на ранніх стадіях розвитку людського суспільства безпосередньо розроблялися механізми відшкодування заподіяної шкоди, йшло становлення норм не тільки про шкоду, але й моральну шкоду, яка мала місце

при порушенні майнових благ людини [1, с.107]. Сьогодні право на компенсацію моральної шкоди є одним із найважливіших прав людини, яке дозволяє компенсувати втрати, яких вона зазнала в результаті вторгнення в її особисту сферу, та являє собою дієве знаряддя захисту.

Історія нашої держави і права вказує на те, що проблема відшкодування моральної шкоди в різні періоди розвитку українського суспільства вирішувалась по-різному [2, с.35]. Донедавна в юридичній науці та судовій практиці панувала думка про те, що цивільно-правовому захисту підлягати тільки майнові інтереси громадян. Тому протягом тривалого часу першочергове значення мали майнові права особи, які суворо охоронялися законом, а у сфері захисту немайнових прав судова практика була усталеною: у задоволенні позовів про захист особистих немайнових прав суди відмовляли. І лише під впливом революційних перетворень в суспільному житті, які тривають і сьогодні, особливо в умовах ринкових відносин, відбувається трансформація свідомості людей, що проявляється в зміні шкали цінностей громадян, зростає правова культура населення країни поряд з розвитком особистості та утвердженням загальнолюдських цінностей. Кожна особа починає усвідомлювати свою значущість і цінність своїх прав та інтересів, необхідність їх захисту, а також відшкодування завданої правопорушником шкоди, у тому числі і моральної. Отже, демократизація суспільства, перехід до ринкових відносин послугували каталізатором відродження інституту моральної шкоди, розвиток якого тривалий час пригнічувався командно-адміністративним режимом Радянського Союзу.

В сучасних трансформаційних умовах, які характеризуються стрімким розвитком суспільних відносин, втручанням правопорушників в особисту немайнову сферу особи, право на компенсацію завданої моральної шкоди посідає визначальне місце. Публікація приватного листа проти волі особи, яка його написала; розголошення змісту розмови, яка була підслухана; розповідь про обставини, які не

повинні бути предметом обговорення; та інші акти, які є вторгненням в приватне життя, розглядаються судовою практикою як правопорушення, що є підставою для відшкодування моральної шкоди [2, с.32]. Окрім того, незаконне позбавлення волі правоохоронними органами, втрата членів сім'ї, завдання інших моральних або фізичних страждань також слугує підставою для відшкодування моральної шкоди, яке є одним із цивільно-правових способів захисту порушеного особистого немайнового права фізичної особи.

Важливість компенсації моральної шкоди свідчить про захист прав особистості, що має позитивний вплив на психічний стан потерпілої особи, вселяє віру в справедливість, і навпаки, якщо право залишає без захисту моральні та фізичні переживання, то це додатково травмує психіку особи, яка зазнала моральних або фізичних страждань в результаті порушення її прав [3, с.71]. Необхідність компенсації моральної шкоди обґрунтовується тим, що без неї порушення особистого немайнового права часто буде залишатися без свого роду санкції, що призведе до ослаблення правового захисту особистості [4, с.256].

Можливість у такий спосіб захистити свої права в сучасних умовах набуває все більшого значення тому, що сутність сучасного суспільства полягає не стільки у забезпеченні економічних, політичних, соціально-культурних прав людини громадянина, скільки у забезпеченні захисту особистої немайнової сфери індивіда, в охороні його автономії. Зміщення пріоритетів у сфері прав і свобод людини відбувається під впливом стрімкого зростання моральних цінностей, усвідомлення кожної особи найвищою соціальною цінністю суспільства. Завдяки юридичному закріпленню права на відшкодування моральної (немайнової) шкоди досягається мета зменшення несприятливих наслідків порушення особистих немайнових благ людини, що підкреслює цінність прав кожного окремого індивіда та є свідченням визнання шанобливого ставлення держави до людини. Така тенденція є показником формування громадянського

суспільства, одним із структурних елементів якого є «...вільні, рівноправні, самостійні індивіди, тобто кожен громадянин визнається найвищою цінністю в державі, його права та інтереси забезпечуються всіма можливими засобами державного впливу» [5].

Україна як суб'єкт міжнародно-правових відносин взяла на себе зобов'язання дотримуватися положень міжнародно-правових актів, у тому числі у сфері захисту прав і свобод людини та громадянина. Тому сформовані світовим співтовариством уявлення про людську честь та гідність, що визнані особистими немайновими благами, котрі неможливо відокремити від людини послугували передумовою юридичного закріплення права людини на відшкодування моральної шкоди. Відтак, право на людини компенсацію моральної шкоди, тобто сплати грошових сум, надання іншого матеріального еквіваленту або відшкодування в інший спосіб у зв'язку із заподіянням шкоди гідності і честі людини, вкоренилося в сучасну суспільну свідомість і запроваджене в національне законодавство та судову практику [6, с.61].

Основоположні ідеї щодо визнання людини найвищою цінністю та забезпечення прав і свобод індивіда, закріплені в міжнародних нормативних актах, були продовжені в Конституції України. Серед основних прав і свобод людини і громадянина, проголошених на конституційному рівні, одне з визначальних місць відведене праву на компенсацію моральної шкоди. Так, положення Конституції України передбачають право кожного на відшкодування моральної шкоди, завданої збиранням, зберіганням, використанням та поширенням такої недостовірної інформації про себе і членів своєї сім'ї (ст.32) [7].

Право людини на відшкодування моральної шкоди не вичерпується закріпленням в Основному Законі. Подальше продовження та деталізацію воно набуло у багатьох вітчизняних законодавчих актах, серед яких слід відзначити, зокрема, Закони України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють

оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду», «Про оперативно-розшукову діяльність», Цивільний кодекс України, Кодекс законів про працю України.

В умовах становлення України як правової держави та формування громадянського суспільства дедалі стає актуальнішим питання відповідальності державних органів перед громадянином. На необхідність відшкодування моральної шкоди кожній особі, яка зазнала порушення немайнових благ вказує те, що сьогодні нерідко суттєву шкоду завдають рішення, дії чи бездіяльність державних органів, покликаних охороняти права і свободи громадян, в першу чергу до яких слід віднести органи дізнання, досудового слідства, прокуратура, суд [8, с.63]. Порушення прав людини з боку державних органів, діяльність яких підпорядкована охороні та захисту цих прав повинна стати безумовною підставою для відшкодування моральної шкоди, оскільки порушуючи права індивіда державою в особі її органів, яка власне й існує для кожної людини, тим самим підриваються основні засади правової держави.

Дослідниками відзначається, що міра державного втручання у здійснення основних прав і свобод повинна бути легітимною, тобто бути обґрунтованою з точки зору відповідності формальним вимогам закону, базуватися на загальному визнанню у суспільстві необхідності такого втручання (легітимності втручання), забезпечувати основоположні цінності суспільства [9, с.805]. Водночас, у разі порушення умов легітимності втручання в немайнову сферу людини з боку державних органів, держава повинна взяти на себе відповідальність перед особою за порушення її прав, незалежно від обставин, які призводять до завдання шкоди особистим немайновим благам індивіда. Наведене обумовлює статус держави як відповідального суб'єкта у відносинах «держава-людина», яка зобов'язана відшкодувати шкоду та усунути недоліки, допущені під час здійснення своїх функцій незалежно від причин: прогалини в законо-

давстві, неналежне виконання своїх службових обов'язків працівниками або помилки в їх підборі й розстановці чи недостатнє матеріальне забезпечення [10].

Чинне законодавство України передбачає, що в разі державного втручання в особисту немайнову сферу індивіда, застосування державного примусу з порушенням законодавчих вимог, людині гарантується відшкодування моральної шкоди. Цивільне законодавство визначає, що підставою компенсації за шкоду, зокрема, моральну, є завдання шкоди незаконними рішеннями, дією чи бездіяльністю органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування при здійсненні ними своїх повноважень, відшкодовується державою, Автономною Республікою Крим або органом місцевого самоврядування незалежно від вини цих органів (ст.1173) [11]. Моральна шкода може бути відшкодована людині, якщо вона завдана в результаті прийняття органом державної влади, органом влади Автономної Республіки Крим або органом місцевого самоврядування нормативно-правового акта, що був визнаний незаконним і скасований (ст.1175) [11].

Стаття 1176 Цивільного кодексу України встановлює загальні підстави та обсяги відшкодування моральної шкоди в разі завдання останньої правоохоронними та судовими органами. Так, шкода, завдана фізичній особі внаслідок її незаконного засудження, незаконного притягнення до кримінальної відповідальності, незаконного застосування запобіжного заходу, незаконного затримання, незаконного накладення адміністративного стягнення у вигляді арешту чи виправних робіт, відшкодовується державою у повному обсязі незалежно від вини посадових і службових осіб органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду (ст.1176) [11]. Разом із цим, зазначена норм вказує, що право на відшкодування моральної шкоди в у випадках встановлених Законом України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину»

незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду».

Відповідно до наведеного законодавчого акту право на відшкодування моральної шкоди виникає внаслідок: 1) незаконного засудження, незаконного повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, незаконного взяття і тримання під вартою, незаконного проведення в ході кримінального провадження обшуку, виїмки, незаконного накладення арешту на майно, незаконного відсторонення від роботи (посади) та інших процесуальних дій, що обмежують права громадян; 2) незаконного застосування адміністративного арешту чи виправних робіт, незаконної конфіскації майна, незаконного накладення штрафу; 3) незаконного проведення оперативно-розшукових заходів, передбачених законами України «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» та іншими актами законодавства характеру (ст.1) [12].

Повноваження органів, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду є широкими, оскільки для запобігання правопорушенням, захисту прав і свобод особи, їх відновлення держава наділила правоохоронні органи повноваженнями, реалізація яких передбачає різні форми втручання в життя людей [13, с.26]. Тому, перелік підстав, визначених Законом України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину» незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду», за наявності яких у особи виникає право на відшкодування моральної шкоди, на нашу думку, не слід вважати вичерпним, що гарантуватиме кожній особі право на відшкодування моральної шкоди у будь-якому випадку порушення її прав правоохоронними або судовими органами. Такий висновок ґрунтується на аналізі положень Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність».

Так, ст.9 згаданого закону вказує, що у випадках порушення прав і свобод людини або юридичних осіб в процесі здійснення оперативно-розшукової діяльності, а також у разі, якщо причетність до правопорушення особи, щодо якої здійснювались оперативно-розшукові заходи, не підтвердилась, Служба безпеки України, Міністерство внутрішніх справ України, спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади у справах охорони державного кордону, Управління державної охорони України, центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну податкову політику, центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань, Державна митна служба України або розвідувальний орган Міністерства оборони України, розвідувальний орган спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади у справах охорони державного кордону, Служба зовнішньої розвідки України зобов'язані невідкладно поновити порушені права і відшкодувати заподіяні матеріальні та моральні збитки в повному обсязі (ст.9) [14]. Окремо необхідно вказати, що законодавець в наведеному законодавчому акті використовує поняття «моральні збитки», якому не наводить трактування. На нашу думку, зазначений недолік є законодавчою помилкою і під ним слід розуміти саме термін «моральна шкода».

В сфері трудових правовідносини право на відшкодування моральної шкоди було встановлено Законом України від 24.12.1999 р. «Про внесення змін до Кодексу законів про працю України», який набув чинності у 2000 році. Даним законом були внесені зміни до Кодексу законів про працю України, яким доповнено новою статтею, котра передбачає, що відшкодування власником або уповноваженим ним органом моральної шкоди працівнику провадиться у разі, якщо порушення його законних прав призвели до моральних страждань, втрати нормальних життєвих зв'язків і вимагають від нього додаткових зусиль для організації свого життя [15].

Дослідниками відмічається, що зміни, які відбуваються з початку 1990-х років, в соціально-економічній сфері призвели до істотного зниження соціального і правового захисту трудящих, масовим порушенням трудових прав громадян України, особливо у сфері оплати праці і охорони праці. Такий стан речей обумовлює необхідність посилення державного захисту трудових прав громадян, вживання дієвих заходів по усуненню порушень трудового законодавства і реальному поновленню трудових прав [16, с.532–533]. Відтак, стрімке зростання фактів порушення прав працівників зумовило необхідність юридичного закріплення права останніх на відшкодування моральної шкоди, метою задля підвищення ступеню трудящих захисту від чисельних порушень їхніх прав з боку роботодавців.

Сьогодні велика роль інформації та інформаційних відносин у сучасному суспільстві викликає велику кількість правопорушень, що пов'язані з поширенням інформації. Такі правопорушення можуть бути пов'язані як з викривленням та розповсюдженням неправдивої інформації, так і з розголошенням інформації таємного та конфіденційного складу, розповсюдженням інформації, що становить загрозу суспільному життю [17]. Право на інформацію гарантовано кожному, разом з цим, його реалізація не повинна порушувати політичні, соціально-економічні та інші права і свободи людини та громадянина. У зв'язку з цим інформація, її збирання, зберігання, використання та поширення регулюється спеціальним законодавством, порушення, якого тягне за собою відповідальність, а суб'єкти інформаційних відносин, права котрих порушені мають право на відшкодування моральної шкоди.

Право на відшкодування моральної шкоди встановлюється законодавством, що регулює інформаційні правовідносини, які виникають під час діяльності щодо створення, збирання, зберігання, одержання, використання, поширення інформації. Право на відшкодування моральної шкоди гарантоване у сфері захисту

прав споживачів. Вимагати відшкодування моральної шкоди можуть суб'єкти авторського та суміжних прав, що передбачено Законом України «Про авторське право і суміжні права». Сімейний кодекс України встановлює право жінки, чоловіка, батьків на моральну шкоду в разі порушення їхніх прав у сфері сімейних правовідносин.

Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що в процесі розвитку правового інституту моральної шкоди постійно збільшується коло правовідносин, на які поширюються законодавство про компенсацію моральної шкоди, а також коло суб'єктів, котрі мають право на відшкодування моральної (немайнової) шкоди. Підтвердженням цього є досить розширена законодавча база, яка передбачає право на відшкодування моральної (немайнової) шкоди, що вказує на поступове та неухильне вдосконалення законодавства, яке регулює відносини у сфері компенсації моральної (немайнової) шкоди.

Сьогодні відшкодування цього виду шкоди є важливим інструментом у сфері захисту прав і свобод людини та громадянина. Тому, значення права на компенсацію моральної (немайнової) шкоди важко переоцінити. Юридичне закріплення цього права людини є показником поваги держави до честі та гідності кожної людини, є свідченням того, що людина являється дійсно найвищою соціальною цінністю в державі, що держава захищає права людини, а у разі їх порушення гарантує їх оновлення. Водночас, право на компенсацію моральної шкоди дає можливість особі відчувати впевненість у тому, що її права, свободи та інтереси знаходяться під постійним захистом від будь-яких порушень. Закріплення права на відшкодування моральної шкоди сприяє формуванню у кожної людини відчуття захищеності, усвідомленню своєї цінності для суспільства та держави, що вказує на розвиток громадянського суспільства та становлення України як держави, що розвивається на правових, демократичних засадах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вирченко Ю. А. Генезис морального вреда в отечественной юриспруденции / Ю. А. Вирченко // Вестник Алтайской академии экономики и права. – 2013. – № 1. – С. 107–110.
2. Полішко Н. Л. Поняття та значення інституту моральної шкоди в цивільному праві України / Н. Л. Полішко / Юридична наука. – 2011. – № 6. – С. 31–36.
3. Хміль Т. Д. Види порушень, які виникають у сфері приватного життя фізичної особи / Т. Д. Хміль // Наше право. – 2010. – № 4. – Ч. 1. – С. 68–72.
4. Посикалюк О. О. Загальне особисте немайнове право («allgemeine Persönlichkeitsrecht») за німецьким цивільним правом / О. О. Посикалюк // Право України. – 2010. – № 3. – С. 253–259.
5. Макаренко С. О. Правова держава і громадянське суспільство : аспекти взаємодії / С. О. Макаренко // Гілея. – 2012. – Вип. 65 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2012_65/Gileya65/P11_doc.pdf.
6. Жданенко С. Б. Еволюція форм захисту гідності та честі в аксіологічному контексті / С. Б. Жданенко, С. Є. Сиротинко // Вісник Нац. акад. України імені Ярослава Мудрого. – 2011. – № 9. – С. 54–64.
7. Конституція України : від 28.06.1996 р. // ВВР України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
8. Капля О. Правове регулювання відшкодування шкоди, завданої незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури, суду / О. Капля // Вісник Акад. управління МВС. – 2009. – № 1. – С. 62–69.
9. Трачук П. А. Межі втручання публічної влади у приватне життя особи / П. А. Трачук // Форум права. – 2011. – № 3. – С. 804–807 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archive.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-3/11trapgo.pdf>.
10. Шумило М. Є. Про принципи відповідальності держави перед особою у криміна-

льному судочинстві / М. Є. Шумило // Часопис Нац. ун-ту «Острозька академія» : Серія «Право». – 2010. – № 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/e-journals/Choasp/2010_2/10smyuks.pdf.

11. Цивільний кодекс України : від 16.01.2003 р., № 435–IV // ВВР України. – 2003. – № 40–44. – Ст. 356.

12. Закон України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду» : від 01.12.1994 р., № 266/94-ВР // ВВР України. – 1995. – № 1. – Ст. 1.

13. Мінаєв М. М. Правова природа відносин з відшкодування шкоди, завданої незаконними діями органів дізнання, судового слідства, прокуратури та суду / М. М. Мінаєв, І. О. Ломовацька // Держава та регіони. – 2009. – № 3. – С. 25–27.

14. Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність» : від 18.02.1992 р., № 2135–XII // ВВР України. – 1992. – № 22. – Ст. 30.

15. Закон України «Про внесення змін до Кодексу законів про працю України» : від 24.12.1999 р., № 356–XIV // ВВР України. – 2000. – № 6–7. – Ст. 41.

16. Падалка А. О. Державний захист трудових прав працівників та роботодавців як форма захисту / А. О. Падалка // Форум права. – 2012. – № 2 – С. 532–537 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2012-2/12paofz.pdf>.

17. Косаренко О. І. Класифікація правопорушень, пов'язаних з розповсюдженням недобросовісної інформації / О. І. Косаренко // Часопис Академії адвокатури України. – 2011. – № 10 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archive.nbuv.gov.ua/e-journals/Chaau/2011-1/11koirmi.pdf>.

Селезень С. В. Значення та юридичне забезпечення права людини на компенсацію моральної шкоди / С. В. Селезень // Форум права. – 2013. – № 3. – С. 545–551 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2013_3_91.pdf

Досліджено значення права людини на відшкодування моральної шкоди і його юридичного забезпечення. Наголошено на виключній значущості цього права для розвитку демократичної держави.

Селезень С.В. Значение и юридическое обеспечение права человека на компенсацию морального вреда

Исследовано значение права человека на возмещение морального вреда и его юридическое обеспечение. Отмечается исключительной значимости этого права для развития демократического государства.

Selezen S.V. Meaning and Legal Support of Human Rights for Moral Damages

The article examines important human right to compensation for moral damages and legal support. On the importance of exclusive rights for the development of a democratic state is emphasized.